MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2019
Issue-29, Vol-05

Date of Publication
30 Jan. 2019

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) Analysis of Education Development across Regions in Maharashtra
Mr. Nanaware Dada Ramdas, Kolhapur (MH) ||63

15) गोविंदप्रभू चरीत्र एक उत्कृष्ट चरीत्रग्रंथ
संजय जनार्दन आगलावे, दर्यापूर ||71

16) महात्मा गांधींच्या स्वराज्याचे स्वरुप
डॉ. सौ. ममता मधुकरराव देशमुख & प्रा. डॉ. विलास आघाव, जि. हिंगोली ||73

17) पायाभूत सुविधांच्या विकासामध्ये बँकांचे योगदान
राहुल दगडू गच्चे, नांदेड ||75

18) नोटबंदीचा नंदुरबार जिल्ह्यातील आदीवासीच्या जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन.
दिपक दामू गावित, ता. जि. नंदुरबार ||77

19) प्रा. शंकर सखाराम यांच्या कादंबऱ्यांची वैशिष्ट्ये
कु. प्रणिता कचरूजी गेडाम & डॉ. विशाखा वंजारी, जि. गडचिरोली ||80

20) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीविषयक विचार व कार्य
प्रा. दिलीप घोनमोडे, जि. गडचिरोली ||85

21) पर्यावरण शिक्षण आणि साहित्यिकांची भूमिका
प्रा. आबासाहेब पोकळे, आष्टी ||86

22) डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिति सुधारण्यासाठी ...
प्रा. डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे, भूम ||91

23) चांभार जातीत परिवर्तनासाठी आंबेडकर विचारांची आवश्यक्ता
प्रा. ठोबरे मधुकर दतात्रय & डॉ. चव्हाण डि. एस., परभणी ||94

24) हुंडाबळी : सामाजिक समस्या
प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास, ता. आष्टी जि. बीड ||95

25) गुर्जर बोली – व्याकरण व्यवस्था
डॉ. सुधाकर सीताराम चौधरी, जि. धुळे ||98

26) खानदेशातील पवित्र धार्मिक स्थळे
प्रा. डॉ. एच. आर. चौधरी, शिरपूर जि. धुळे ||107

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

22

डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिति सुधारण्यासाठी केलेले कार्य

प्रा. डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे
असो. प्रोफेसर,
एस.पी. कॉलेज भूम

प्रस्तावना

ब्रिटिशांची सत्ता भारतामध्ये स्थापन झाल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत फार मोठ्या प्रमाणात बदल करण्यात आला. भारत हा कृषीप्रधान देश असल्यामुळे बिटिशांनी सर्वप्रथम येथील कृषी क्षेत्राकडे आपले लक्ष केंद्रीत केले. कशषी क्षेत्रातून जास्तीत जास्त महसूल गोळा करण्यासाठी त्यांनी जमीनदारी, महालवारी व रयतवारी यासारख्या शोषणकारी पध्दती लागू करून शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण केले. तसेच इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती घडून आल्याने कारखान्याला लागणाऱ्या कच्च्या मालाची पुर्तता करण्यासाठी पारंपारिक शेतीचे रूपांतर वाणिज्यिक शेतीमध्ये केले. शेतीतील कच्चा माल स्वस्त दराने विकत घेवून इंग्लंडला पाठवत व इंग्लंडच्या कारखान्यातील पक्का माल भारतीय बाजारपेठेत मोठ्या दराने विक्री करत असे. अशा असंतुलित व्यापाराने भारतीय शेतकरी दारिद्र्य बनत गेला. त्यामुळे ब्रिटिश काळातच सर्वात जास्त आर्थिक शोषण भारतीय शेतकऱ्यांचेच झाले. इंग्रजाबरोबर भारतातील सावकार, व्यापारी, आडते—दलाल इत्यादींनी सुध्दा शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक शोषण केले. यातूनच भारतामध्ये स्वदेशीची चळवळ उभी राहिली.

संपूर्ण भारतामध्ये शेतकऱ्यांची जी दयनिय अवस्था होती तीच अवस्था वऱ्हाडातील शेतकऱ्यांची होती. अवर्षण, दुष्काळ, आर्थिक मंदी, इंग्रज व सावकारांची हडपशाही इत्यादीमुळे येथील शेतकरी होरपळून निघाला. अशा अत्यंत दयनिय अवस्थेतुन शेतकऱ्यांना बाहेर काढण्यासाठी डॉ. पंजाबराव उर्फ भाऊसाहेब देशमुखांनी पुढाकार घेतला. भाऊसाहेब देशमुख हे वऱ्हाडातील एक महान समाजसुधारक व पुरोगामी विचारवंत होते. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्या साठी व त्यांची आर्थिक प्रगती साधण्यासाठी निरंतर कार्य केले. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक क्रांतीतूनच भारतातील सामाजिक, राजकीय आणि वैचारिक क्रांती घडून येईल असे भाऊसाहेबांचे ठाम मत होते. त्यासाठी त्यांनी भारतीय शेतकऱ्यांना एकत्र केले आणि आर्थिकहिताच्या दृष्टिने त्यांच्या संरक्षणासाठी विविध कायदे करून भारतीय शेतकऱ्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविले. प्रस्तुत शोधनिबंधात डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी केलेल्याकार्याचा थोडक्यात आढावा घेत आहोत.

शेतकरी संघ (१९२७)

तत्कालीन वऱ्हाडमध्ये राष्ट्रीय पक्ष व ब्राह्मणेत्तर पक्ष हे दोन प्रमुख पक्ष होते. परंतु दोन्हीही पक्ष परस्पर विरोधी विचारसरणीमध्ये गुंतलेले असल्याने देशाचा आधारस्तंभ असलेली शेती आणि शेतकरी यांच्या समस्याकडे ते लक्ष देत नव्हते. त्यामुळे येथील शेतकऱ्यांची अवस्था ही बीन मायेबापाच्या लेकरासारखी म्हणजेच अनाथासारखी झाली होती. त्यांच्यात कमालीचे दारिद्र्य, अज्ञान, भेदाभेद, बेकारी, अस्पृश्यता, व्यसने, रूढी—परंपरा, रोगराई, शोषण इत्यादी गोष्टी मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात होत्या. त्यांच्या या दयनिय अवस्थेचे कारण म्हणजे त्यांचा असंगठितपणा असल्याचे भाऊसाहेबांच्या लक्षात आले. तेव्हा डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी भारतीय शेतकऱ्यांना एकत्रित व संगठित होवून आपले न्याय व हक्क मिळविण्याकरिता इ.स. १९२७ मध्ये शेतकरी संघाची स्थापना केली. शेतकरी संघामध्ये सर्व जाती व धर्माचे लोक एकत्रित आले व अल्पावधितच या पक्षाने वऱ्हाड प्रांतात सत्ता स्थापित करून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक हिताच्या दृष्टीने कार्य करण्यास सुरूवात केली व त्यांच्या हिताचे कायदे ही केले.

सहकारी सोसायटी दुरूस्ती विधेयक (१९३१)

सहकारी संघटना ही समान गरज असलेल्या व एकत्रितरित्या त्या गरजांची पूर्ती करू इच्छिणाऱ्या समविचारी व्यक्तिंनी ऐच्छिकरित्या संगठित होवून स्थापन केलेली संस्था होय. भारतामध्ये ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांची कर्जातुन सुटका होण्यासाठी श्री. फ्रेडरिक निकलसन याने इ.स. १८९५ मध्ये शासनाला सहकारी सोसायटी संदर्भात एक निवेदन दिले. त्यानुसार १३

नोव्हेंबर १९०४ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील नांदगाव पेठ या ठिकाणी सहकारी संस्था स्थापन करण्यात आली. सहकारी बँकांनी शेतकऱ्यांकडील कर्जवसुली साठी चालविलेल्या मालमत्ता जप्तीच्या धोरणापासून शेतकऱ्याला संरक्षण देण्यासाठी डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी मध्यप्रांत वऱ्हाडचे मंत्री या नात्याने १९१२ च्या कायद्यात संशोधन केले. संशोधनानुसार

१. या कायद्याला सहकारी सोसायटी दुरूस्ती विधेयक १९३१ असे संबोधण्यात येईल.

२. शासनाचा जमीन महसुल वसुल करणे किंवा सहकारी सोसायटीकडून सदस्याने घेतलेले कर्ज वसुल करण्यासाठी जप्तीची कारवाई करावी लागल्यास, ऋणकोला पुर्वसुचना देणे आवश्यक करण्यात आले.

३. कर्जदार मयत झाल्यास त्याचेकडील थकित कर्जवसुलीसाठी वारसदाराला त्याचे म्हणणे मांडण्याची संधी दिल्याशिवाय वारसदाराकडून कर्जवसुली करता येणार नाही.

वरील तरतुदींमुळे सोसायटीला कर्जवसुलीसाठी निश्चित नियमांचा आधार मिळाला पण त्याचबरोबर कर्जदार शेतकरी याला कर्जफेडीची जप्तीपूर्वी सुचना मिळत असल्यामुळे त्याला कर्जफेडीची तरतुद करणे सोयीचे झाले व अचानक जप्तीचे संकट टळले.

मध्यप्रांत कॉटन मार्केट विधेयक (१९३२)

वऱ्हाड प्रांत हा कापसाच्या उत्पादनासाठी अत्यंत प्रसिध्द प्रांत होता. कापसाच्या बाबतीत या प्रांतात 'वऱ्हाड म्हणजे सोन्याची कुऱ्हाड' म्हणून संबोधित असत. वऱ्हाडातील अमरावतीची कापसाची बाजारपेठ त्या काळात आशिया खंडातील सर्वात मोठी बाजारपेठ होती. महाराष्ट्र राज्याच्या सुमारे ६६ टक्के कापसाचे उत्पादन आजही विदर्भात होते. कापूसच विदर्भाचे ऐश्वर्य आहे. परंतु २० व्या शतकाच्या प्रारंभापासून कापसाच्या व्यवहाराची सुत्रे वऱ्हाडात गणेशदास राठी यांच्या हातात होती. अडते, दलाल आणि व्यापारी गणेशदास राठीच्या मर्जीतीलच असत. संपूर्ण आर्थिक सत्ता त्यांच्या हातात असल्याने निरक्षर शेतकऱ्यांची लुबाडणुक करून त्यांचा कापूस कवडीमोल किंमतीने विकत घेत असत. त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती ही अत्यंत दयनिय झाली होती. मात्र १९३० साली भाऊसाहेब देशमुख वऱ्हाड प्रांताचे मंत्री झाल्यानंतर कापूस बाजारात काहिसा फरक पडायला सुरूवात झाली होती. शेतकऱ्यांच्या कापसाला व त्यांच्या श्रमाला योग्य भाव मिळावा व शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य दुर व्हावे यासाठी भाऊसाहेबांनी ३० जानेवारी १९३२ रोजी कॉटन मार्केट विधेयक मत्रिमंडळामध्ये पारित करून घेतले. या विधेयकाचा मुख्य उद्देश 'धर्मदायाच्या व गोरक्षणाच्या नावाखाली शेतकऱ्यांकडून बेकायदेशीरपणे पैसा गोळा करणे, बंद व्हावे, वजन– मापे अगदी चोख असावी, शेतकऱ्यांना बाजार समितीत योग्य प्रतिनिधित्व असावे इत्यादी सर्व गोष्टी कायद्याने चालाव्या हा होता.' या कायद्याने शेतकऱ्यांच्या आर्थिक शोषणाला पायबंद घातला व कॉटन मार्केटच्या व्यवहारात पारदर्शकता आल्याचे दिसून येते.

कर्जलवाद बील आणि देवस्थान संपत्ती बील (१९३२–३३)

डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी 'कर्जलवाद बील' आणि 'देवस्थान संपत्ती बील' १९३०–३३ या काळात भारत ब्रिटिश साम्राज्याचा गुलाम असतानाच मांडलीत. या दोन बीलांनी भारतातील नेतृत्वाला भारताच्या स्वातंत्र्याची दिशा आणि स्वातंत्र्याचा कार्यक्रम दर्शविला होता. भारताचा शंभर वर्षाचा विचार करून त्यांनी ही दोन बीले मांडलीत. संपूर्ण भारतातून ही बिले मांडणारे भारतात एकटे डॉ. पंजाबराव देशमुखच होते. कर्जलवाद बील म्हणजे केवळ कृषकांच्या ऋणमुक्तीचा कायदा नव्हता तर ते डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी रचलेली भारतातील कृषक क्रांतीची पहिला वीट होती. कृषक ऋणमुक्त होणे याचाच अर्थ कृषकांचे अर्थबल, बुध्दिबल आणि संघटन बल वाढणे हा होता. आजही कृषकांना सतत कर्जबाजारी आणि दरिद्र ठेवण्याची जी वृत्ती आढळते तिचे मूळ कृषकांना सतत गुलाम ठेवण्याच्या वृत्तीत आढळते. परकीय गुलामगिरी एवढीच किंबहुना त्यापेक्षाही भारतातील एतदेशियांची गुलामगिरी जास्त क्रुर व पाशवी असते. यामुळेच महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, विठ्ठल रामजी शिंदे, बाबासाहेब आंबेडकर व डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी सामाजिक गुलामगिरीविरूध्द आवाज उठविला. भारतीय कृषकांना बलवान करणे म्हणजे आधी त्यांना ऋणमुक्त करणे, नंतर त्यांना शिकविणे आणि पुढे त्यांना संघटीत करणे असे भाऊसाहेबांच्या कृषक क्रांतीचे सूत्र होते. डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी भारतीय शेतकऱ्यांची सावकार, मध्यस्थ, दलाल, भांडवलदार, व्यापारी इत्यादी विरूध्द कायदेशीर लढाई कर्जलवाद बिलाद्वारे केली. हे बील मंत्रिमंडळात पारित झाले व ते संपूर्ण भारतात पसरले. या विधेयकामुळे शेतकऱ्यांची ९० टक्के जमीन वाचली. डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी हे बील जर पारित

करून घेतले नसते तर वऱ्हाडात शेतकरी वर्गाचा विलय होवून ८० टक्के मजूरांचा वर्ग दिसला असता.

भारतात ब्रिटिशशाही, भांडवलशाही व सावकार शाही याविरूध्दच्या लढ्यापेक्षा भटशाहीविरूध्दचा लढा अधिक कठीण आहे हे डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी ओळखले होत. वऱ्हाड प्रांताचे मंत्री असताना डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी जनकल्याणार्थ देवस्थान संपत्ती बील मंत्रिमंडळात मांडले. परंतु हे बील परित न होता फेटाळले गेले. देवधर्माच्या आडोशाने बसलेल्या शोषकांचा विजय झाला. हा सनातण्यांचा विजय होता आणि भारतीय कृषकवर्गाचा पराभव होता. साध्याभोळ्या भारतीय शेतकरी वर्गाला हे कळले नाही पण भाऊसाहेबांना त्वरित कळून चुकले. हा डॉ. पंजाबरावांचा पराभव नव्हता तर भारतीय जनतेचा पराभव होता.

डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी देवस्थान संपत्ती बील आणले तेव्हा भारतीयांना शिक्षणासाठी आणि आरोग्य सवर्धनासाठी धनाची गरज होती. त्या काळात भारतातील सारी धनसंपदा देवस्थानात एकत्रित होत होती आणि सनातनी धर्मवेड, जातीवेड, पंथवेड निर्माण करून भारतीयांना आपापसात लढवित होते. त्यांना निरक्षरतेत व दारिद्र्यात जखडून टाकीत होते. डॉ. पंजाबराव देशमुखांनी या देवधर्मनिर्मित शोषणनीतीला आव्हान दिले आणि देवस्थान संपत्ती बील कायदे मंडळात मांडले. भारतातील व विदर्भातील देवस्थानांच्या संपत्ती शिक्षण देण्यासाठी आणि आरोग्यासाठी वापरण्यात यावे याची कायदेशीर मागणी म्हणजे देवस्थान संपत्ती बील होते. कायद्याने माणसाचे माणसाकडून होणारे शोषण बंद व्हावे ही कायदेशीर मागणी होती. भारतातील सावकारशाही व मध्यस्था विरूध्द जसे कर्जलवाद बील होते तसेच देवधर्मातील मध्यस्थाविरूध्द देवस्थान संपत्ती बील होते पण हे बील फेटाळले गेले. आम्हाला देवधर्माच्या नावावर संपूर्ण समाजाचे शोषण करण्याचा अधिकार आहे ही सनातनी नीती यशस्वी झाली. देवस्थान संपत्ती बील फेटाळल्याचे परिणाम आजही स्वतंत्र भारताला भोगावे लागत आहेत.

देवस्थान संपत्ती बील १९३२ साली जर पारित झाले असते तर भारतीय समाजनीतीला एक निरोगी दिशा मिळाली असती. भारतातील जातीवेड, धर्मवेड, प्रदेशवेड, अस्पृश्यता यांना पायबंद बसला असता, त्यामुळे भारताची फाळणीच झाली नसती. फाळणीची बीजेच या बीलामुळे नष्ट झाली असती. भारतात धार्मिक, जातीय व सामाजिक सलोखा निर्माण होवून राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण झाली असती. स्त्री शिक्षणाचा प्रसार होवून जुनाट रूढी, परंपरा, बुवाबाजी यातुन त्यांना पर्यायाने भारताच्या बालपिढीला मुक्त करता आले असते. परंतु दुर्दैवाने हे बील पास होवू शकले नाही. आज स्वतंत्र भारत, अज्ञान, निरक्षरता, दारिद्र्य, भेदभाव, भ्रष्टाचार, दासवृत्ती, परावलंबन, शोषण, विषमता, लोकसंख्येची बिकट समस्या, बेकारी, बुवाबाजी इत्यादी समस्यात अडकून पडला. असह्य अज्ञान व असह्य दारिद्र्य समाजावर लादले गेले. देवस्थान संपत्ती बील यशस्वी होणे म्हणजे कृषक क्रांतीचे तत्वज्ञान यशस्वी होणे होते, परंतु असे होवू शकले नाही.

अशा प्रकारे डॉ. पंजाबराव देशमुख भारतीय शेतकऱ्यांचा आर्थिक व सर्वांगीण विकास करण्यासाठी अहोरात्र झटत होते. भाऊसाहेब शेतकऱ्यांचा विकास म्हणजेच देशाचा विकास मानत होते. त्यामुळेच शेतकऱ्यांच्या प्रत्येक समस्या सोडविण्यासाठी पंजाबराव हजर असत. पंजाबरावांनी शेतकऱ्यांसाठी केलेल्या कार्याबद्दल राष्ट्रपिता महात्मा गांधी पंजाबराव देशमुखां बद्दल गौरवोद्गार काढताना म्हणतात, 'शेतकऱ्यांची सेवा करणे सोपे आहे. त्यासाठी सोपे कायदे, साधे शिष्टाचार व सहृदय माणसे हवी आहेत. हे तीनही गुण अंगीकारलेला डॉ. पंजाबराव देशमुख हे कदाचित भारतातील या युगातला एकमेव असावेत की, ज्याने पद, प्रतिष्ठा व पैसा यांना तुच्छ लेखून आपला जीवनयज्ञ चेतवला.'

संदर्भ

१. अंधारे रमेश (संपा.)— मुद्रा महाराष्ट्राची, मुद्राक इंडिया प्रिंटीग वर्क्स, मुंबई, पहिली आवृत्ती, ०७ जानेवारी २०१०.

२. कडवे रघुनाथ— भारत कृषक भूषण भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख, संस्कार प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती—१९८६.

३. कारंजकर भि. दे. — नवशे वर्षाचा अमारावती शहराचा इतिहास, भाग पहिला व दुसरा सचित्र, सुदिप प्रिंटर्स, अमरावती, प्रथमावृत्ती, १९७८.

४. मोहिते उत्तमराव— जागतिक कृषकक्रांतीचा विधाता लोकनेता डॉ. पंजाबराव देशमुख, भाग्यरेखा देशमुख, अमरावती, प्रथमावृत्ती, १९८३.

५. सावरकर सुदाम, सूर्यकर रा.ब.— भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख जीवन व कार्य, खंड १ व २, शं.रा. लोंढे, अमरावती, प्रथमावृत्ती, १९६४.

S.P. Mahavidyalaya, Bhoom
BHOOM
Ta. Bhoom Dist. O'bad

PRINCIPAL
S.P.Mahavidyalaya, Bhoom
Dist.Osmanabad